

zaključaka dr Baraća. »Opšti uslovi, pod kojima jedno društvo živi, mnogo su važniji za širenje tuberkuloze nego sama infekcija.«

Ako se sračuna prosek umrlih od tuberkuloze od 7-8 na hiljadu stanovnika za čitavo stanovništvo tadašnje Srbije, obelodanjuje se porazan demografski podatak za ratno razdoblje 1912—1918. Pored stotinu hiljada žrtava pegavca, o kojima su objavljena sećanja K. Todorović,⁶ V. Stanojević⁷ i dr. harala je jednakom silinom i tuberkuloza. Ona je odnela možda 50.000 nesrećnika u cvetu mladosti, ratom osuđenih na kaznu smrti. Bez lekara i lekova, bez hrane kao puta ozdravljenju bez uzdanja u budućnost kao mosta ka životu, njih je, kao možda najtragičnije žrtve ratnih nasilja, svirepom sporošću sagorevala i postepeno privodila kraju plućna groznica, svim fazama mučilištima kroz koje je prolazila otadžbina.

Zato bih završila referat u duhu uvodne reči autora ove demografske analize. Ma koliko bila njena građa nepotpuna, ipak se i iz takvih fragmenata mogu izvući dragoceni zaključci o uticaju vanrednih događaja na demografske odnose, o padu otporne snage naroda u uslovima ratne apokalipse.

Literatura

¹ Ercegovac N., Dr Jovan Barać, Zbornik Sekcije za istoriju medicine i farmacije SLD, knj. II (1960-1965), Beograd, 1965, 156-160. — ² Barać J., Tuberkuloza u Srbiji od 1908-1919, Zbornik III godišnje skupštine Jugoslovenskog lekarskog društva, održane 6-IX-1920, u Zagrebu. Poseban otisak, 112-173. — ³ Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, 1920, 1921, 47 i 48, Zapisnici i obavesti uprave, objavljeni referati. — ⁴ Milovanović M., Sanitetske Prilike Srbije 1915-1918, S. A. 1921, 48, 2-4, 129-137. — ⁵ Antić D., Lekarska iskustva u Srbiji za vreme okupacije 1915-1918, S. A., 1921, 48, 3-4, 137-145. — ⁶ Todorović K., Uspomene o epidemiji pegavca iz 1914/15, Zbornik Sekcije za istoriju medicine i farmacije SLD, knj. II (1960-1965), Beograd, 1965, 60-63. — ⁷ Stanojević V., Epidemija pegavog tifusa u našoj vojsci, Zbornik Sekcije za istoriju medicine i farmacije SLD, knj. II, (1960-1965), Beograd, 1965, 63-78.

MORTALITET VON TUBERKULOSE IN SERBIEN IM KRIEGSDEZENNIIUM
(1908—1919)

Olga SRDANOVIĆ-BARAĆ

ALS EINLEITUNG IN DAS HAUPTTHEMA SIND LEBEN UND TÄTIGKEIT DES
Autors Dr. Jovan Barać, wessen Referat als Gegenstand zur Analyse diente, dargestellt. Danach wird die Unvollkommenheit damaliger statistischen Daten als Zeugnis der Kriegspisiose im Lande betont. Ihr Dokumentationswert wird durch Massenbewegungen des Volkes wegen Militärflicht, Emigration, Internation und ansichtlich gegebenen Ziffern der Epidemienopfer seitens der Okkupanten noch vermindert.

Wenn man die Resultate im Sinne dieser Bemerkungen korrigiert hat, kommt zum Vorschein, dass sich die Mortalität von Tuberkulose in Serbien, vor dem Kriege, gleich den Stände in Oesterreich, von 1915-1918 bedeutend vermehrt hatte. Im Jahre 1916, wofür die volle Dokumentation beiliegt, war die Mortalität drei bis viermal grösser als vor dem Kriege. Zu so einer grossen Mortalität von Tuberkulose kam wegen langjährigen Hunger, verlorenen Lebenslust und allgemeinen Depressionen der Einwohner. Daneben haben die, aus Internation entlassene Kranke von Tuberkulose zu Hause die Seuche verbreitet. So kommt aus dem Referat vom Dr. Barać zum Vorschein, dass nebst Fleckentypusmassenopfer auch die Tuberkulose, aber auch die verlorene Lebenslust ohne Freieit und Vaterland, ungefähr hundert Tausende Serben in jugendlicher Blütenzeit während des Ersten Weltkrieges, zu Grunde richtete.

IZ RADA CRNOGORSKOG SANITETA

Novak MILJANIĆ

O RADU ZDRAVSTVENE SLUŽBE (SANITETA) NEKADAŠNJE CRNOGORSKE MONARHIJE prilično je pisano, ali parcijalno i dobrim dijelom po sjećanju autora, pa se stiče, i često ostaje, iskrivljena slika pod uplivom takvog sadržaja. Isticane su pretežno teškoće i biografije ljekara, a sama organizacija i uspjesi rada saniteta pomenuti su ovlaš, ili ni to. Usto, posmatranje je vršeno statično, neistorijski, pa je samim tim i netačno ocijenjeno i sagledano djelovanje crnogorskog saniteta.

Crnogorska zdravstvena služba počinje izgradnjom bolničke zgrade za koju su se sredstva stekla povodom rođenja naslednika Danila juna 1871. Dobivene poklone dao je prodati knjaz Nikola i tako stvorio najveći dio sredstava, a nešto dodao iz drugih izvora, pa se onda pristupilo projektovanju i gradnji zgrade, koja je imala prizemlje i sprat, a bila je gotova za korišćenje u proleće 1875. Crnogorske vlasti su iste, 1875, dale inicijativu za osnivanje nacionalnog društva Crvenog krsta i knjaz Nikola je 29. novembra 1875. potpisao Ženevsku konvenciju. Došli su ubrzo izaslanici Međunarodnog komiteta iz Ženeve i 15. januara 1876. osnovan je Crnogorski Crveni krst na čelu sa predsjednikom Ilarionom Roganovićem¹, mitropolitom crnogorskim.

Cetinjska bolnica počela je da služi svojoj namjeni juna-jula 1875., kad je primila prve ranjenike iz redova hercegovačkih ustanika, a od maja 1878. postala je stalna, državna bolnica po knjazu Danilu nazvana *Bolnica Danila I* ili *Danilova bolnica*, koja još uvijek služi svojoj namjeni, ali proširena. Prvi njen upravnik bio je dr Vale Mikele-Tomić² (1841-1899), rodom iz Pučišća na ostrvu Braču, po tvrđenju njenog kasnijeg upravnika dr Petra Miljanića³. Kad je stigla prva ekipa Ruskog Crvenog krsta, preuzela je ovu bolnicu 8. januara 1876., a za njom su se smjenjivale ostale ekipe i zadržale bolnicu sve do polovine marta 1878. Tomić je onda organizovao bolnicu u Župi nikšićkoj sa švajcarskim ljekarom Fevrijerom, a ruska ekipa krajem marta 1876. bolnicu u Grahovu. U grahovskoj bolnici radili su dr Žužukin i dr Petar Vasiljević Polisadov sa tri sestre, a bila je kapaciteta šesdeset kreveta. Polisadov se zarazio tifusom i umro u Grahovu 14. (26). juna⁴ 1876. Među tim ruskim lekarima bio je i hirur dr Vladimir Andreević Studicki od aprila 1877., koji je, između ostalog napisao *Pisma o Crnoj Gori* u moskovskoj periodici *Protokol ljekarskog*

društva za 1877 (br. 36, 39, 42), koja je značajna zbog podataka i njegovih opažanja. Poginuo je 21. juna 1880. kao ruski vojni ljekar.

Petar Miljanić našao je dio protokola koji su vodile ove ruske misije od 1. septembra 1876. do 2. juna 1877., i nešto kasnije, i saopštio iz njih izvjesne podatke u već pomenutom njegovom radu. Na dan početka vođenja protokola zatečeno je 87 pacijenata: 18 pod šatorima, 31 na spratu bolnice, 10 u bolničkoj sobi njenog prizemlja a 14 u sobicama (kancelarijskim) i 16 u zgradi biljarde, a po privatnim kućama cetinjskim bilo je ih je još 87. Po ambulantom protokolu prošlo je 1.133 pacijenata od 31. oktobra 1876. do 11. aprila 1877., pa od 26. aprila do 23. novembra 1877. bilo je još 554 bolesnika. Kasnije nije vođena numeracija, ali je dnevno primano po 20-25 bolesnika. Ovi podaci rječito govore o značaju i obimu rada ove bolnice u tim ratnim vremenima. Kad još znamo da su postojale privremene bolnice u Župi, Grahovu, na Njegušima, u Ostrogu, Bioču, Danilovgradu i Nikšiću od septembra 1877., pored pokretnih prihvatališta na Presjeci, kod Nikšića i u Sotoniću, postaje još impresivnija predstava o obimu zdravstvenog rada na crnogorskom tlu tokom ovog rata. O radu ruskih ekipa pisao je opširno i sadržajno crnogorski historičar Filip Radičević⁶, učesnik u tim događajima kao funkcioner crnogorskog Crvenog krsta.

Od 15. maja 1878. ponovo preuzimaju bolnicu ljekari u crnogorskoj službi dr V. Tomić, dr Milan Jovanović-Bombajski i dr Janko Teodorides sa bratom Vasiljakom Teodoridesom kao ljekarskim pomoćnikom. Od tada počinje redovno vođenje bolničkih protokola, a malo kasnije i kratkih istorija bolesti, piše Miljanić u već pomenutoj raspravi. Tokom sedam godina rada (1878-1885) liječeno je u bolnici 2.167 lica, a u isto vrijeme je ambulatno liječeno 2.191 lice, dakle ukupno 4.358 bolesnika. Poslije Tomića bolnicom upravlja dr Milan Jovanović-Batut od kraja 1880. do jeseni 1882., kad je pošao na specijalizaciju u Njemačku o trošku sprske vlade, pa onda nastavio rad u Srbiji i bio prvi dekan Medicinskog fakulteta u Beogradu. Batut je bio i prvi načelnik (šef) crnogorskog saniteta. Njega je na dužnosti upravnika zamijenio dr Janko Teodorides do početka 1884. Zatim je došao za upravnika bolnice i načelnika saniteta od 1. marta 1884. dr Petar Miljanić⁷, koji ostaje na toj dužnosti do smrti 8. (20) septembra 1897.

Tokom 1886. godine liječeno je u ambulanti bolnice 2.000 bolesnika a u samoj bolnici ležao je 244 (194 muških i 50 žena), nešto manje nego 1885. Na ovo je svakako uticala i opravka zgrade u vremenu 23. novembra 1886. do kraja januara 1887. Bilo je ukupno 6.051 bolesničkih dana ili 24,8 dana u prosijeku, piše dr P. Miljanić⁸. Postignuti su rezultati liječenja: 121 ozdravili, 88 poboljšani, 15 otpušteni neizliječeni i 12 umrlo, od kojih jedan samoubica i jedan beznadežan slučaj, donesen sa tifusom u stanju agonije. Bilo je 1886. dosta operacija: 45 manjih, 15 očnih i 12 katarakta, kojih je, sa 33 ranijih, ukupno 45 do tada. Poznato je da je do kraja 1896. Miljanić izvršio 254 operacije katarakta i o tome objavio svoj zadnji naučni rad, objavljen u *Srpskom arhivu* 1897. Od ostalih operacija bilo je 22 vađenja kamena iz mjehura, od kojih je samo jedan umro, 4 plastične operacije, jedna operacija raka na nosu a jedna raka na donjoj usni. Bilo je više odstranjenja stranih tijela sa rožnjače. Od inter-

nih bolijesti najviše je bilo malarije »koje nam većinom liferuju Zeta i Grčka, u koju ide naš siromašniji seljak pod jesen na zaradu«. Bilo je dva slučaja šećerne bolijesti, jedan selerosis multiplex, o čemu je Miljanić napisao posebnu raspravu, pa dva slučaja trbušnog tifusa i druge bolesti. Sem ovoga Miljanićevog javnog izvještaja o radu bolnice, bilo je povremenih novinskih vijesti tokom 1886., kojima ćemo pokloniti izvjesnu pažnju. U aprilu je objavljena vijest u kojoj se poimenično navodi kojim su pacijentima izvršene operacije fibrosarkoma, odstranjenje srednjeg prsta šake zbog umrtvljene kosti, operacija petne kosti zbog fungoznog zapaljenja, operacija katarakta poslije nedavnog vađenja polipa iz oba uha istog bolesnika, vađenje četiri litra gnoja širokim razrezom u šestom međurebarnom prostoru. Svi ovi bolesnici su na putu ozdravljenja, tvrdi se u ovoj novinarskoj vijesti⁹. Među ovim bolesnicima dvojica su bila sa ondašnje turske teritorije, jedan iz Gusinja a drugi iz Skadra, pa se tako glas i ugled bolnice i njenih kadrova širio i u te krajeve. Zabilježeno je u listu i to: »Srpsko lekarsko društvo u Biogradu na svom sastanku od 20 aprila tek. god. izabralo je našeg šef-ljekara g. dra Petra Miljanića za svog dopisnog člana.«¹⁰

Dr Đorđe Kustudić¹¹ opisao je držanje jednog tuberkuloznog bolesnika kome je gnojni proces jako zahvatio kičmu (rtenjaču).

Knjaz Nikola obišao je bolnicu, razgovarao sa bolesnicima a dr P. Miljanić iznio mu je stanje svakog bolesnika¹². Ove posjete bile su rutinske i o njima sretamo bilješke svake godine, ponekad i o posjetama ostalih članova vladarskog doma. Politički njihov smisao bio je u popularizaciji dinastije, ali su služile i jačanju ugleda naučne medicine i vladarevom uvidu u rad sanitetske službe.

Slijedeća vijest daje podatke o sedmičnom radu bolnice¹³: dvije operacije katarakta, odsječena jedna polovina stopala »po Šopertu« zbog raka, izvađen je kamen iz mjehura, a svi operisani su na putu ozdravljenja. Kavaz otomanskog poslanstva donesen je iz Kotora u agoničnom stanju i umro sjutradan. Obdukcijom je ustanovljeno da je obolio od tifusa prije 10-12 dana, pa je bio beznadežan slučaj već u vrijeme dolaska u bolnicu.

Mora se priznati dobar smisao za agitaciju i propagandu onoga koji je došao na ideju da se objavljuju ovakve povremene vijesti, bilteni o radu bolnice. U njima se na vrlo jednostavan i razumljiv način popularisala naučna medicina i njene mogućnosti kod crnogorskog obrazovanog sloja, koji je dalje usmeno prenosio saznate podatke i tako doprinosio jačanju ugleda bolnice i njenih kadrova. Ovaj metod objavljivanja povremenih biltena korišćen je samo do kraja života dr P. Miljanića, po čemu ima osnova da se ova ideja i njena realizacija pripíše njemu.

U novoj, 1887., godini objavljeno je da je 3. februara dr P. Miljanić »uz pripomoć Jova Dreča«, cetinjskog državnog apotekara, izvršio operaciju vađenja kamena iz mjehura veličine oraha jednom dječaku.¹⁴

U ovoj godini počinje veterinar dr Antonije Kobliška da objavljuje raspravu *Kako da hranimo živo*¹⁵. On je tada, i još nekoliko godina kasnije, službovao u Crnoj Gori, pa je prešao u Srbiju, gdje između 1894. i 1898. objavljuje više naučnih radova u časopisu *Srpski arhiv* i dvije posebne knjige. Još ćemo vidjeti da je u cetinjskom listu objavio više radova. To je vrlo značajna ličnost, kojoj bi trebalo posvetiti poseban rad.

Evo i novih biltena o radu bolnice: izvađeno je nekoliko kamenova iz mjehura jednom mladiću od 16 godina, »skinuta katarakta« drugom bolesniku, a trećem je »probodena rožnjača zbog gnoja«, izvršene su dvije iridektomije, odsječeno je prednje stopalo »zbog razmrskane puščane rane«, »izvađeno zrno iz kuka od poslednje vojne«, »operisana je velika lipoma, koja je rasla 15 godina. U slijedećoj vijesti objavljeno je da se »šef saniteta g. dr P. Miljanić« vratio s puta po unutrašnjosti, gdje je proučavao zdravstveno stanje naroda u nekim krajevima. Dalje se javlja da je došao početkom juna dr Svetislav Simović iz Sremske Kamenice i da je postavljen za ljekara u Podgorici.¹⁶

Dr A. Kobliška objavio je radove: *Otrovne biljke i toksikologija* (br.32-37) i *Stanovi* (br. 45-49), i preštampan je iz *Srpskog arhiva Sedmogodišnji rad bolnice Danila I* od dr P. Miljanića (br. 34, 35).

Obaviještava se građanstvo da je dr P. Miljanić otputovao na međunarodnu konferenciju Crvenog krsta, a u bolnici će ga zamjenjivati dr Đorđe Petković. Javlja se i oni koji putem štampe zahvaljuju ljekarima na revnosnom zauzimanju tokom liječenja, pa će to kasnije da postane jako raširen crnogorski običaj, koji se održao i do naših dana, a često te zahvalnice služe kao dobar izvor podataka o djelatnosti ljekara na crnogorskom terenu. Obavljen je i opširni Miljanićev članak o radu Međunarodne konferencije Crvenog krsta u Karlsruheu 22-28. septembra¹⁷ 1887. Na njoj je on učestvovao u svojstvu vladinog delegata i sekretara Crnogorskog Crvenog krsta, a na toj konferenciji je, između ostalog, usvojen zaključak o antiseptičkom liječenju rana.

Praćenje rada zdravstvene službe u 1888. počinje objavljivanjem stručnog članka *Novice Kovačevića*, tada još studenta medicine: *Omnes hydropshobici moriuntur*, u kojem opisuje posljedice ujeda bijesnih pasa i značaj Pasterovog otkrića u vezi te bolijesti. Objavljena je i rasprava P. Miljanića *Samoubijstvo prof. Beare*, prvi stručni rad kod nas iz domena psihijatrije, a u njemu raspravlja o melanholiji i učestalosti samoubistava na osnovu statističkih pokazatelja u nekoliko zemalja. Značaj je ove rasprave i u tome što obezvrijeđuje laičke izmišljotine Sima Matavulja o Beari kao epileptičaru i da je to postao zbog pretjeranog učenja. *Kobliška* objavljuje svoj rad *O mlijeku*¹⁸.

Dvorski ljekar dr Fevrije otputovao je u Pariz po pozivu svoje vlade, a nešto kasnije imenovan je na njegovo mjesto dr Svetislav Simonović. U bolnici je posmatran jedan crnogorski kepec, visok 120 sm, težak 42 kgr., star 25 godina, prohodao u osmoj godini. Miljanić misli da je bolovao od rahitisa i hidrocefalusa¹⁹.

Kobliška je objavio svoj rad *Veterinarsko-policijski propisi protiv govede tuberkuloze*²⁰.

Izvršena je 11. novembra 1889. operacija ovariometrije hermafrodita nad jednom devojkom od 22 godine koja se oporavlja. Operaciju je izvršio dr P. Miljanić uz pomoć dvorskog ljekara dr Svetislava Simonovića, dr Mihaila Hadžopulosa i apotekara Jovana Dreča. To je prva operacija ove vrste kod nas, a inače je vrlo rijetka²¹. — Miljanić je kasnije opisao slučaj u svom radu o ovariometriji u hermafrodita, koji je objavljen u *Srpskom arhivu* 1894 (br. 11).

Ljekar Svetislav Simonović odlikovan je Danilovim ordenom juna 1889.

Desila su se nova važna zbivanja u zdravstvenoj službi tokom 1890. o kojima nalazimo podatke u cetinjskom listu. U Cetinju je osnovan Dobrotvorni komitet pod predsjedništvom mitropolita Mitrofana Bana, potpredsjednik je P. D. Vurcelj, sekretar ruskog poslanstva na Cetinju, a članovi su: Jovan Piper, trgovac, pop Vidak Popović, prof. Jovo Ljepava i sekretar Filip Radičević, protođakon. Komitet raspolaže sa više desetina hiljada rubalja, koje je angažovao oko suzbijanja epidemije influence i još nekih oboljenja što su se raširila među radnicima na gradilištu kolskog puta Podgorica (Titograd) — Danilovgrad — Nikšić. Početkom februara 1890. osnovane su bolnice u Podgorici i Orjoj luci, u zoni masovne pojave bolijesti. Podgorička bolnica bila je kapaciteta 85 kreveta i ona će ostati duže vreme, a ona u Orjoj luci bila je u knjaževom dvorcu i ukinuta je u novembru te godine. Podgoričku bolnicu vodio je dr Mihailo Hadžopulos, a onu u Orjoj luci dr Pavle Lučić, Dubrovčanin, koji je sa bolničarom Vasiljakom Teodoridesom u aprilu i sam obolio od tifusa. Onda je došao dr Novica Kovačević, koji je tih dana stigao sa studija, a ostao je na radu u toj bolnici do njenog ukidanja.²²

U toku kampanje protiv tih epidemija objavljeni su stručni članci Miljanića o frusu i influenci, te Novice Kovačevića o koleri u posebnoj rubrici lista »Narodno zdravlje.«²³

U ovoj godini počinje u tom listu objavljivanje medicinskih članaka iz strane štampe, od kojih su neki samo prevodi, a neki su većim dijelom originalni, s tim što je znatno korišćena strana periodika. Ima i nekoliko kratkih biografija slavni medicinskih naučnika. Svi su dati bez potpisa autora. Evo naslova tih članaka prema redoslijedu izlaženja: *Iz ljekarske prakse* (1890, br. 31, str. 3) u kojem je prepričano pisanje »u jednom medicinskom listu« o metodu hipnoze prof. Hirta kojom je izliječio dijete od teškog kašlja 1888. *Prva pomoć od kolere do dolaska ljekara* (1892, br. 39, str. 2-3) je prevod sa ruskog jezika. *Teodor Bilrot* (Bergen, 1829 — Opatija, 1894) je nekrolog koji je napisan sa poznavanjem i simpatijama prema ličnosti ovoga slavnog hirurga, pa je vjerovatni autor njegov P. Miljanić, koji je bio na specijalizaciji hirurije u Beču, gdje je Bilrot bio profesor i vodio kliniku (1894, br. 6, str. 2-3). *Luj Paster* je biografija slavnog naučnika povodom njegove smrti i glorifikacija njegovih otkrića (1895, br. 42, str. 2-3). *Nova vrsta zrakova* (1896, br. 13 i 16) je informativni članak o otkriću Iks zrakova od strane prof. Rentgena iz Vircburga a preštampan je iz »Budućnosti«. *Njega očiju* je stručni članak o korišćenju i čuvanju očnog vida (1897, br. 7., str. 2) Vjerovatni njegov autor je P. Miljanić, koji je morao biti odličan poznavalac tih organa, obzirom na činjenicu da je do tada bio izvršio oko 250 operacija katarakta i veliki broj drugih operacija na očima. *Kako se jektika suzbija* je informativni članak o mjerama u Mađarskoj po tom pitanju (1897, br. 26, str. 2-3). Vjerovatni njegov pisac je dr Novica Kovačević, koji je kao novosadski gimnazist učio i morao da poznaje dobro mađarski jezik, a boravio je u Budimpešti 1896., o čemu je objavio i jednu reportažu. *Grigorije Antonović Zaharin* (1829—1897) i *Posjeta kod Zaharina* (1898, br. 2,1-3) su iz ruske štampe, uz posebni naglasak o njegovom dobročinstvu za Danilovgrad, jer je dao 15.000 rubalja od vlastitog imetka za gradnju vodovoda. *Knjaz Petar Aleksijević*

Vasiljičkov (1898, br. 9) je kratka njegova biografija sa posebnim naglas-
kom na njegov doprinos kao šefa misije ruskog Crvenog krsta u Crnoj
Gori 1876-77. Sergej P. Botkin objavio je P. Miljanić u cetinjskom časopisu
Nova Zeta početkom 1890 (sv. 1, str. 35-37). Te 1890. pojavilo se još
nekoliko Miljanićevih radova, kako se može provjeriti u mom radu o
njemu u *Srpskom arhivu* 1968 (br. 12).

Povodom vijesti o stočnoj zarazi u Bugarskoj i Grčkoj, epidemije boginja
u Egiptu i kolere u Meki naredilo je Ministarstvo unutrašnjih djela upra-
vama crnogorskih pomorskih luka (Bar, Ulcinj, Sv. Nikola) da preduzmu
predviđene sanitarne mjere predostrožnosti.²⁴

Mitar Cerović u svom dopisu hvali rad dr Đorđija Kustudića na vakcini-
sanju u kapetanijama uskočkoj i drobnjačkoj, bilježeći i njegovu kurtoaznu
posjetu čuvenom vojvodi Novici Ceroviću.²⁵

Sa izvjesnim zakašnjenjem uprava bolnice obaviještava građanstvo da će
se od 20. decembra 1890. do 20. januara 1891. obavljati samo ambulatni
pregledi zbog izvjesnih opravki i dezinfekcije bolničkog zdanja²⁶

Zanimljiv je prijedlog dopisnika lista Uglješe Tomića iz Šavnika učiteljima
i sveštenicima: »... neka obrate pozor na članak dr Miljanića u ovo-
godišnjoj Grlici na str. 37, pa pošto ga dobro prouče, neka ga narodu
saopšte.«²⁷ U pitanju je *O seljačkim stanovima i njihovom higijenskom
uređenju*, poznat i pod nazivom: »O našim kućama sa zdravstvenog gle-
dišta«, koji je novembra 1890. objelodanio u obliku besjede u Cetinju na
jednoj svečanosti, a onda objavio u kalendaru *Grlica* za 1891.

List je objavio vijest da je završio studije i doktorirao na Vojno-medicin-
skoj akademiji u Petrogradu (Lenjingradu) Stevan Špirov Ognjenović i do-
šao na raspored. Uskoro iza toga piše da je izvršena operacija prosijeca-
nja dušnika (traheotomija) djetetu koje je u igri progutalo metalni pred-
met, da je uspjela i bolesnik će uskoro kući. Operaciju je izvršio P. Mi-
ljanić uz asistenciju Svetislava Simonovića i Stevana Ognjenovića.²⁸ Do-
dajmo ovom prilikom da je bila praksa da novi ljekari stažiraju neko
vrijeme u cetinjskoj bolnici, pa tek onda da idu na raspored u neko mjesto.
Dr Đorđe Petković je u toj bolnici specijalizirao hirurgiju kod Miljanića,
a stažirali su izvjesno vrijeme dr Novica Kovačević, dr Stevan Ognjeno-
vić, dr Mitar Radulović i drugi.

Da je vakcinisanje vršeno redovno, vidi se iz godišnjih obaviještenja
uprave bolnice, obično u maju svake godine, o datumu i času početka
vakcinacije u Cetinju i okolini. Uzgred se redovno napominje da će svaki
okružni ljekar odrediti rok i vrijeme vakcinacije na svom terenu. U dopi-
sima sa terena, pored navedenog o dr Đ. Kustudiću, piše da je dr Novica
Kovačević obišao Grahovo i Cuce gdje je obavio »pisanje krasta« kod
3.427 osoba i »Nije bilo smrtnih slučajeva.«²⁹ Ovo nam ilustruje kako je
ovaj list sasvim uspjelo stavljen u službu naučne medicine, a to potvrđuje
najveći dio sadržaja ovog rada.

U više brojeva iz 1891. imamo vijesti i reportaže o izgradnji cetinjskog
vodovoda, o probnom radu i o puštanju u redovnu upotrebu što je uči-
njeno početkom 1892.³⁰

Istrajna u svojoj politici popularisanja i podrške ljekarskom kadru, crno-
gorska vlada i vladar odlikuje dr Mihaila Hadžopulosa (1862-1908), koji

je predano radio u crnogorskom sanitetu od 1888. do smrti. Osim toga,
ljekarske plate su bile najveće poslije ministarskih i državnih savjetnika.
Objavljena je i vijest da je došao mladi ljekar dr Mitar Radulović, koji je
uskoro postavljen za okružnog ljekara u Podgorici.³¹

Pri kraju 1891. pušten je u prodaju *Zbornik pravila, propisa i naredaba u
sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore*, koji je izdalo Ministarstvo unu-
trašnjih djela, a može se dobiti u knjižari Marka Ivaniševića na Cetinju.
Tada je objavljen čuveni *Sanitetski zakon*, odnosno zakonik, kako ga neki
nazivaju. Kasnijih godina srećemo oglase u kojima se reklamira ova i dru-
ge zbirke zakonskih propisa u knjižarama crnogorskim: Kosta Stanića u
Podgorici, Simata Garčevića i Š. Lakovića u Nikšiću, Kosta Vl. Miljanića
u Velimlju i Kosta Vujovića u Kolašinu. Ovaj zbornik se tada javlja kao
novije izdanje.³²

Krajem 1891. održana je godišnja skupština prosvjetnog društva *Cetinjska
čitanonica* (osnovanog 1868) na kojoj je za predsjednika izabran Jovan
Pavlović, ministar prosvjete, a za potpredsjednika dr P. Miljanić. Pavlović
je bio tada već beznađežan bolesnik i umro je od raka aprila 1892., pa
je praktično Miljanić čitavu godinu rukovodio radom toga društva, a kra-
jem 1892. i formalno je izabran za predsjednika. Prije i poslije toga bio je
godinama član uprave toga društva. Pored njega bio je više godina u
upravi društva i apotekar Jovo Dreč, a od 1896. i dr Novica Kovačević,
koji je krajem 1900 (br. 48) izabran za potpredsednika. Tako su ovi zdrav-
stveni radnici bili još kulturni i društveni radnici u svojoj sredini. To se
može reći i za ostale crnogorske ljekare i apotekare, a naročito za Kustu-
dića i Radulovića. Miljanića i Dreča nalazimo i u cetinjskom odboru za
spomenik Simu Milutinoviću Sarajliji, koji je obrazovan oktobra 1891.³³

Tokom ove godine u listu nema stručnih i naučnih medicinskih radova.
Preštampan je samo tekstualni dio Miljanićeve rasprave iz beogradskog
časopisa *Otdžbina* »Duševno bolesni u Crnoj Gori« u 42. i 43. broju lista.

Prva je vijest u 1892: »Njegovo Visočanstvo izvolio je nagraditi g. dra
Petra Miljanića prilikom nove godine senatskijem grbom«. Uskoro zatim
uslijedila je uobičajena vijest o knjaževom obilasku bolnice, pa o poklonu
dr Đ. Kustudića i dr M. Radulovića podgoričkoj čitaonici. Vrijedna je po-
menia i vijest da je dr P. Miljanić otputovao u Rim u svojstvu crnogorskog
delegata na konferenciji Međunarodnog Crvenog krsta.³⁴

Ubrzo se pojavio Miljanićev opširni članak o radu te konferencije 9-14
aprila³⁵ 1892. Na njoj su doneseni zaključci o pomoći Crvenog krsta u po-
morskim bitkama, o spriječavanju zloupotrebe znaka Crvenog krsta i o
drugom. Italijanski domaćini priredili su delegatima izlet sanitetskim vo-
zom, koji Miljanić detaljno opisuje, posjetu raznim zdravstvenim ustano-
vama i vježbe u radu pokretne brdske bolnice, koju on priželjkuje za Crnu
Goru. Tu se sreo i sa vojvođanskim feudalcom grofom Čekonjićem, koji
je imao tada najveći feud u Austriji od preko 42.000 kat. jutara, između
Zrenjanina (Bečkerek) i Zombolja (Rumunija). Čekonjić je predložio zak-
ljučak o učešću Crvenog krsta na vojnim manevrima, što je prihvaćeno
uslovno: da se nacionalna društva sporazumiju sa svojim vladama.

U ovoj godini ima dosta javnih zahvalnica ljekarima Đ. Kustudiću, M. Ra-
duloviću, P. Miljaniću, Đ. Petkoviću, St. Ognjenoviću ... zalaganju tokom
liječenja bolesnika. Nekima je upućeno više tih zahvalnica tokom godine.

Objavljeno je da se preduzimaju stroge mjere karantina za sve brodove koji prispiju iz luka Sirije i Crnog mora zbog pojave kolere u tim regionima. Za karantinsku luku je određen Valandos kod Ulcinja³⁶. Tada je objavljen i pomenuti prevod sa ruskog jezika o prvoj pomoći od kolere do ljekarevog dolaska.

Sa prelaskom u 1893. srećemo se sa dopisom iz Andrijevice učitelja *Bogdana Lalevića*, kasnije kao autora dvije etnografske studije o Vasojevićima, u kojem, uz ostalo, piše: »... u ovom okrugu do prije godinu i po nije bilo stalno određenog ljekara, pa je narod patio od raznijeh bolijesti bez ljekarske pomoći... koji nije bio u stanju dovesti carsko-otomanskog ljekara iz najbližeg nam mjesta Berana... morao je umirati... dobili smo okružnog ljekara prije godinu i po gosp. dra N. Kovačevića«. U daljem sadržaju hvali ga da je »... neumorni radiša, dnevi i noći trčao i priticao u pomoć« i da je suzbio tifus i krupozna zapaljenja pluća. Piše i to da je u januaru 1892. osnovana u Andrijevici čitaonica sa predsjednikom dr Novicom Kovačevićem, a dobrotvorni članovi su joj ministar spoljnih poslova Gavro Vuković i dr P. Miljanić. Uz Kovačevića su u upravi Zarije Vuković i Bogdan Lalević, a ima 38 članovi.³⁷ U ovom *Lalevićevom* pisanju je proizvoljna i netačna tvrdnja da je Kovačević prvi ljekar u Andrijevici. Još 1880. postavljen je u tome mjestu dr Filip Simović, koji nije naišao na razumijevanje i podršku kod lokalnih organa vlasti, pa je 1881. otišao iz Crne Gore. Ponovo je došao za ljekara dr Mihailo Hadžopulos 1888. i proveo na radu oko dvije godine. Izgleda da je i on imao teškoća sa lokalnom birokratijom, pa ga novembra 1889. vidimo na Cetinju, od 1890. je u Podgorici, a kasnije u Rijeci Crnojevića, gdje je i umro 1908.

Među priložnicima za spomenik Ivanu Gunduliću u Dubrovniku su dr S. Ognjenović i dr M. Radulović, a među članovima utemeljivačima Srpske književne zadruge su dr Đ. Kustudić, dr P. Miljanić i dr S. Ognjenović. U Odboru za proslavu četiristogodišnjice obodske štamparije je i dr P. Miljanić.³⁸

Neki »Graničar« piše da je u kapetaniji Polja (kolašinska) visoki snijeg i tifus »zbog čega je i g. dr Kovačević... iz dva maha po zimušnjim mećavama dolazio, da pregleda tifusom zaražene familije«. Davao je ljekove i dokazivao štetnost nečistoće po zdravlje,³⁹ piše ovaj anonim. Službujući po vasojevićsko-kolašinskim terenima, Kovačević se inspirisao za nekolike umjetničke pripovjetke, čiju je fabulu saznao u dodiru sa narodom.

U ovoj godini objavljen je i opširan članak *Međunarodna sanitarna konferencija u Drozdi*⁴⁰ na kojoj je učestvovao i crnogorski delegat. Bez potpisa je, ali je po stilu Miljanićev, kojem je inače pripadalo da prisustvuje ovakvom skupu, jer je bio šef saniteta, a kao ljekar i pravnik najkvalifikovaniji mogući ondašnji crnogorski predstavnik. Bilo je zastupljeno osamnaest država, a sastavljenu konvenciju o zajedničkoj zaštiti u borbi protiv kolere potpisalo je deset država, među kojima i Crna Gora. U daljem sadržaju članka dat je potpuni tekst konvencije.

Dr Stevan Ognjenović, okružni ljekar u Nikšiću, odlikovan je Danilovim ordenom sa dr Milanom Žerajićem, rodnom iz Nevesinja, koji je preveo na ruski jezik *Balkansku caricu*, a duže vreme proveo je u Crnoj Gori. Stigli su novi mladi doktori medicine i razmješteni: dr Milovan Marušić u

Šavniku, dr Josif Pera u Baru, a dr Đorđe Petković od sada radiće samo u Ulcinjskom okrugu. Marušić i Pera završili su studije u Petrogradu.⁴¹ U jesen 1893. penzionisan je dr Atanasije Salambros (1828 — 1898), Grk, u crnogorskoj službi od 1879. Na njegovo mjesto postavljen je mladi crnogorski ljekar, inače petrogradski student, dr Rako Kaluđerović, koji je ostao u crnogorskoj službi do 1900, kad je otišao u Petrograd i tamo radio do smrti. Jedno vrijeme bio je i dvorski ljekar. — Odlikovan je okružni ljekar u Kolašinu-Andrijevici dr Novica Kovačević. Dr Mitar Radulović, uz svakodnevnu ljekarsku praksu, drži nastavu iz predmeta »nauka o narodnom zdravlju«, a veterinar dr Đorđe Stefaneli iz »Osnova marvenog ljekarstva« u Zemljodjelskoj školi u Podgorici.⁴² Tako se stvara još jedan punkt za osnovno zdravstveno prosvjećivanje.

Vijesti o sanitetu 1894. počinju saopštenjem o odlikovanju dr Mitra Radulovića i veterinara dr Đorđa Stefanelija. Zanimljiva je i Miljanićeva recenzija knjige dr Lazara Dimitrijevića *Kako živi naš narod*, koji hvali ovo djelo. Međutim, kritikuje načelnički, policijski birokratizam u Srbiji, našto ga je podstakao sadržaj ovog djela. Ljekari u Srbiji su tada imali pravo samo da predlažu a načelnici su odlučivali o davanju ljekova i drugim zdravstvenim mjerama, pa je često ljekarsko nastojanje ostajalo mrtvo slovo na papiru. Zatim naglašava: »... u nas u vrijeme epidemija, koje su inače sve ređe u Crnoj Gori, ljekar razdaje potrebnijem ljekarije na državni račun«, bez ikakvog uplitanja upravnih vlasti, koje su obavezne da ukažu podršku ako je ljekar zatraži. Dalje, tvrdi on, u Crnoj Gori nema birokratskog formalizma, partijske pristranosti i zavisnosti od činovničke volje, kao u Srbiji.⁴³ Napominjem još to da je Miljanić napisao više recenzija na nova naučna djela njegovog vremena.

U aprilu 1894. zabilježen je slučaj difterije u Cetinju i preduzete su stroge, karantinske mjere, pored liječenja bolesnika. Uprava bolnice zahvaljuje dr Viktoru Seravalu iz Trsta na poklonu ljekarija i sanitetskog materijala. Ova zahvalnica se sreće tokom niza godina, što svjedoči o izdašnosti toga dobrotvora. Tokom ove godine ima dosta i zahvalnica⁴⁴ ljekarima za uloženi trud u liječenju bolesnika.

Mladi ljekar dr Kleant Teodorides (1865-95) javlja se sa stručnim člankom *Nešto za narodno zdravlje* u kojem je opisao simptome, mjere predohrane i liječenje tifusne groznice. Kasnije je objavio još stručnih radova u cetinjskom časopisu *Luči* i beogradskom *Srpskom arhivu* i djelo *Tajne bračne ljubavi*. O njemu sam posebno pisao u radu *Grčki ljekari u crnogorskoj službi*.

Po povratku iz Budimpešte, *Miljanić* je objavio po običaju, opširan članak *Sa VIII međunarodnog kongresa za higijenu i demografiju*⁴⁵ u Pešti. Na njemu je i on dva puta istupao. Na plenumu 21. avgusta iznio je podatke o napretku crnogorske države u ekonomskom, prosvjetnom i zdravstvenom pogledu. Pominje tu pravne akte *Naredbu o obaveznoj vakcinaciji* iz 1884. i *Sanitetski zakon* iz 1891., kojim je regulisan rad zdravstvene službe u državi. Od ostalih mjera značajnih za narodno zdravlje pominje isušivanje »blatnih mjesta« između rijeke Bojane i grada Ulcinja, regulisanje toka jedne rijeke kod Bara, sve ovo izvedeno 1884—1887, te izgradnje cetinjskog vodovoda 1891-92. U sedmoj demografskoj sekciji saopštio je sadržaj svoje poznate, u literaturi pominjane, naučne rasprave *Duševo*

bolesni (gluvonijemi, slijepi i epileptični) u Crnoj Gori, koja je objavljena 1891. kako sam već pomenio. — Opisujući svoje utiske s puta po Mađarskoj, hvali njen napredak u svakom pogledu i to kako je njena vlada prva uvela tzv. školske ljekare i obaveznu nastavu higijene u srednjim školama.

Iz ljekarske prakse zabilježena je Miljanićeva uspješna operacija katarakta omiljenog vojvode Peka Pavlovića 4. juna 1894. Vojvoda je bio oslijepio na jedno oko a na drugom je gubio vid. Ovaj »Veteran četovanja i junačke nevolje veseo je i zadovoljan što je progledao, ali mu je neobično i zazorno nositi lacmanske naočare.« Kasnije je objavljena vijest o knjaževom ličnom obilasku bolesnog vojvode u njegovom domu.⁴⁶

Tokom 1895. ima samo nekoliko tužnih vijesti u vezi crnogorskog sanitara. To je vijest o smrti dr Kleanta Teodoridesa, pa biografija prvog crnogorskog socijaliste dr Đorđa Filipovića, koji je u domovini službovao 1882-84., a ostalo vrijeme je stranstvovao po Rusiji, Bugarskoj i Srbiji. Već sam pomenio članak o Luju Pasteru povodom njegove smrti, a dodajmo i to da je knjaz Nikola izjavio saučešće Akademiji nauka u Parizu tim povodom.⁴⁷ Dr Novica Kovačević objavio je biografiju Baja Bracanovića, učitelja i ratnika. Kovačević je napisao još dosta članaka, o kojima nijesam znao kad sam objavio njegovu bio-bibliografiju u *Srpskom arhivu*⁴⁸ 1968 (br. 10).

Tokom 1896. ima više vijesti o crnogorskom sanitetu. Prva je vijest da je odlikovan dr Đorđe Petković Danilovim ordenom. Zatim se javlja da je dr Novica Kovačević, inače sa službom u Cetinju od kraja 1895, odveo početkom aprila na liječenje u Pasterov zavod u Budimpešti sedam lica, koje je ujeo bijesni pas u Podgorici. Dr Mitar Radulović boravio je tri dana u Kolašinu i liječio oboljele od »zlog kašlja«, zapravo od velikog kašlja. Početkom juna obrazovan je Odbor za proslavu dvjestogodišnjice dinastije Petrović-Njegoš, među čijim je članovima dr P. Miljanić. Mada je u penziji od 1893., dr A. Salambros je u junu 1896. dobio javnu blagodarnost »za svojsko zauzimanje« zajedno sa dr Josifom Perom,⁴⁹ koji je inače čitav svoj radni vijek proveo na tlu Crne Gore.

Te godine je Zaharin, profesor Medicinskog fakulteta u Moskvi, dao 15.000 rubalja za gradnju vodovoda u Danilovgradu, pa mu komandir perjanika Blažo B. Bošković pismeno zahvaljuje. Vodovod je izgrađen po projektu crnogorskog inženjera Marka Živkovića Đukanovića,⁵⁰ a pušten je u rad 1897.

Uprava cetinjske bolnice zahvaljuje kneginji Olgi Danilovoj Petrović-Njegoš na poklonu veće količine bolničkog rublja. Ona je ubrzo zatim umrla u Veneciji od tuberkuloze pluća, a rođena je 7. marta⁵¹ 1859.

Povodom velikih poplava u nekim krajevima Crne Gore nalazimo pomena više ljekara. Đ. Petković i P. Miljanić su u Odboru za pomoć poplavljenima, dr Rako Kaluđerović i N. Kovačević su među davaocima pomoći. Kaluđerović je krajem 1896. odlikovan Danilovim ordenom.⁵²

Juna 1896. preštampana je *Miljanićeva* rasprava iz *Srpskog arhiva* o Ulcinju kao klimatskom mjestu i morskome kupalištu (br. 24 i 25), koja je poslednji njegov rad u ovom listu.

Početakom 1897. pojavljuje se tifus u Kolašinskom okrugu, pa je dr M. Radulović pošao na taj teren i organizovao privremenu bolnicu za smještaj i izolaciju oboljelih. U Cetinju se pojavio slučaj difterije, pa je bolesnik liječen Beringovim serumom i dobro se osjeća.⁵³

Dr P. Miljanić izvršio je operaciju i izvadio iz bešike »veliki kamen, sa još više manjih«. Asistirali su mu doktori Kaluđerović i Kovačević sa ljekarskim pomoćnikom Timotijem Gagovićem. Uspješno je izliječen oboljeli »od jake difterije«, što se pripisuje u zaslugu Miljaniću.⁵⁴

Ima još priznanja Miljaniću do septembra 1897., kad je umro nakon 18 dana bolovanja, koje je počelo poslije večere u turskom poslanstvu na Cetinju, kad se prehladio i od toga nastale komplikacije. Povodom njegove smrti objavljen je i ovaj dosad nezapaženi sadržaj: »... neumorni trudbenik u svom pozivu, potpuno spreman da ga vrši, ali ipak koji se neprestano usavršavao, prateći budno nove uspjehe medicinske nauke... Kao čovjek svestrano obrazovan bio je na čelu naše inteligencije, koja ga je poštovala i njegovijem se savjetom koristila. U časovima odmora rado se nalazio sa svojim prijateljima, koji su ga ljubili sa njegove iskrenosti i ljubaznosti... na sahranu je pohitalo sve Cetinje... a na čelu sprovoda odio je njegova svjetlost knjaz Mirko... Dr Petar Miljanić ostavio nam je svijem trajan primjer kako valja savjesno i revnosno vršiti svoju dužnost.«⁵⁵ Ovako je pisalo ondašnje uredništvo *Glasa Crnogorca*, vjerovatno sam urednik dr Lazar Tomanović, ali Simo Matavulj, dugogodišnji Miljanićev poznanik, zabilježio je samo ovo: »Dr Miljanić, onda ljekar u Podgorici, brinuo se poglavito da što god⁵⁶ steče«. Takvu proizvoljnost i nepouzdanost pokazuje i u opisu ostalih svojih cetinjskih poznanika. Ne zna Matavulj, ili zlonamjerno čuti, o stvaralačkom radu Miljanića, o prevodima sa rusko-ga u *Crnogorski* i Teoriji književnosti Jova Ljepave i o drugom stvaralaštvu cetinjskih intelektualaca, izuzev poeziju Jovana Popovića-Lipovca i izdavanje lista *Crnogorka*, koji je takođe površno i netačno ocijenio. Sasvim opravdano grdi intrigarstvo, ali se detaljnim opisivanjem i sam bavi njim, samo iz svog ugla posmatranja, a prećutkuje stvarne vrijednosti i ostvarenja.

Miljanića je zamijenio na dužnosti načelnika saniteta i upravnika bolnice dr Đorđe Petković, koji nije bio voljan da se odvoji od Ulcinja, pa je došao iz Petrovca na moru dr Božidar Perazić. Naimenovanje Perazića objavljeno je u decembru 1897., a javio se na dužnost krajem februara⁵⁷ 1898. On je ostao na tim dužnostima do 1909., kad je postao dvorski ljekar i to ostao do januara 1916. Na dužnosti upravnika bolnice Perazića je zamijenio dr Stanko Matanović (1874—1934), koji je povratio nekadašnji ugled ovoj bolnici svojim smjelim i uspješnim hirurškim zahvatima, a poslije prvog svjetskog rata je to nastavio ruski emigrant doktor Novikov. Stevan Ognjenović je preuzeo od Perazića dužnost načelnika crnogorskog saniteta i vršio je do januara 1916., kad prestaje faktičko funkcionisanje crnogorske državne uprave. Svi ovi ljekari bili su dobri praktičari i organizatori, sposobni terapeuti, ali se nijesu bavili teoretskim radom, pa ga nijesu mogli ni podsticati.

Novica Kovačević objavio je nekoliko stručnih medicinskih radova u *Glasi Crnogorca* početkom 20. stoljeća, a uz njega i mladi ljekar dr Jovan Kujačić (1869 — 1958). Bibliografija Kovačevićevih radova nalazi se u

mom pomenutom radu o njemu, a *Kujačić* je sam objavio bibliografiju svojih radova u pomenutoj monografiji o istoriji zdravstvene kulture Crne Gore. *M. Radulović* pisao je novinarske članke kao student i dva stručna članka 1895., pa je onda potpuno zaćutao, a Teodorides i Miljanić su umrli, kako sam već rekao. Tako je stvarno opadalo svako medicinsko teoretsko stvaralaštvo, izuzimajući radove Jovana Kujačića.

Prestalo je i objavljivanje vijesti, biltena o radu bolnice. Sve se svelo samo na vijesti o personalnim promjenama, odlikovanjima i na javne zahvalnice rodbine liječenih bolesnika.

U crnogorskom sanitetu radilo je od 1868. do kraja 1915. godine četrnaest ljekara grčke narodnosti. Neki od njih radili su po nekoliko godina ili deceniju i više, a neki su čitav svoj radni vijek proveli u Crnoj Gori.

Svršilo je medicinske studije od 1879. do 1914. dvadeset pet Crnogoraca, a od njih su dvadeset tri radili privremeno ili stalno kao ljekari u svojoj domovini: Ilija Vulcanović, Mihailo Vukčević, Savo Dragović, Jakov Zarubica, Milo Iličković, Rako Kaluđerović, Novica Kovačević, Petar Kontić, Jovan Kujačić, Đorđije Kustudić, Milovan Lopičić, Đuro i Niko Martinovići, Stanko Matanović, Milovan Marušić, Petar Miljanić, Stevan Ognjenović, Božidar Perazić, Neško Radović, Mitar Radulović, Sadik Strinić, Đorđe Filipović i Vukašin Marković, čuveni komunistički revolucionar, koji je 1915. godine radio u vojnoj bolnici u Pljevljima kao član ruske ekipe.⁵⁸ Dr Anto Gvozdenović i dr Periša Orahovac nijesu službovali kao ljekari u Crnoj Gori, kako se vidi iz moji radova o njima.

Osim grčkih i crnogorskih, radilo je više ljekara iz raznih krajeva današnje Jugoslavije, zvanih izvanjci. To su pominjani Milan Jovanović, zvani Morski i Bombajski, Milan Jovanović-Batut, Svetislav Simonović, Đorđe Petković (1855-1903), Jovan Mišić, Filip Simović, Milan Žerajić, Vale Tomić, Svetozar Grgin, Pavle Lučić, Đorđe Marić, Roko Mišetić, Josif Pera, Đorđe Sužnjević i Stevan Džamonja. Najzad, 1913-15. nalazi se u crnogorskoj sanitetskoj službi i ljekar turske narodnosti dr Ali Riza.

Iz ovih podataka jasno je da je crnogorski sanitet raspolagao sa dosta stručnog kadra, naročito od devedesetih godina prošlog stoljeća. To se vidi i po razvijenosti mreže sjedišta ljekara: Andrijevića, Kolašin, Podgorica (Titograd), Danilovgrad, Nikšić, Šavnik, Grahovo, Rijeka, Vir, Bar, Ulcinj i Cetinje, u kojem se nalazi po nekoliko ljekara: upravnik bolnice, sekundarni ljekar bolnice, vojni ljekar od 1896, gradski ljekar od kraja 1897. i dvorski ljekar od oko 1855. skoro neprekidno. Dvorski ljekar povremeno liječi i ostali narod, uz vladarevu porodicu, dok nije ustanovljena bolnica 1875. Inače, vidjeli smo u više slučajeva kako dvorski ljekar asistira i kasnije kod težih operacija. Imenovanjem dr Đorđa Marića krajem 1897., Cetinje dobija i svog gradskog ljekara (fizikusa), pa je tako u njemu bila koncentrisana prilično brojna ekipa medicinskih stručnjaka za ondašnje prilike i standarde.

Nikšić i Podgorica su takođe u poslednje vrijeme, od 1908-10, imali po više ljekara, a sa njima i Kolašin. Uz okružne ljekare, u tim gradovima se nalaze vojni, divizijski ljekari (Vulanović, Zarubica, Vukčević) u vrijeme mira, a povremeno i drugi ljekari u tamošnjim bolnicama. U ratnom periodu 1912-13. i 1914-16. postojale su vojne bolnice ili prihvatne bol-

nice u Nikšiću, u Podgorici, u Ulcinju, u Budvi po njenom zauzeću od strane crnogorske vojske 1914, u Peći od 1912., u Pljevljima i Čajniču 1914-16, na Goransku i Velimlju 1914-15, u Skadru 1915-16, pored cetinjske Danilove i vojne bolnice. U ratu 1912-13. vojna sanitetska služba imala je divizijske bolnice sa po 30 kreveta, u svakom bataljonu ljekarskog pomoćnika i bolničare. Ljekari su postojali u divizijskim i drugim bolnicama. Na početku prvog balkanskog rata postojale su četiri divizije sa 11 brigada i 56 bataljona Crnogorske vojske,⁵⁹ a 1913. formirane su još peta i šesta divizija. Osim ljekara u crnogorskoj službi, u ratnim danima radili su studenti medicine Niko Petrov Miljanić, Jovan Bulajić, Pero Iličković, Božo Milošević, Nikola Kešeljević i drugi, pored češke, engleske i ruske misije. Pominju se još doktor Vučinić, ljekar u Peći, i dr Spiro Srzentić u ruskoj vojno-ljekarskoj misiji 1915. Prof. Pero Bogdanović⁶⁰ opisuje rad sanitetske službe Prve divizije (Primorskog odreda) 1912., hvaleći posebno rad dr Josifa Pere.

Poslije Cetinja, Danilovgrad je prvi dobio ljekara 1868, i Nikšić i Podgorica poslije njihovoga oslobođenja ispod turske vlasti. Zapravo u ovim mjestima, pa u Spuzu, Beranima (Ivangradu) i Baru bilo je ljekara i za vrijeme turske uprave. Nekoliko ljekara grčke narodnosti je prebjeglo iz nekih od tih turskih garnizona na crnogorsku stranu. Kad je Nikšić oslobođen 8. septembra 1877. u njemu je zatečena manja vojna bolnica i koristile su je ruske ekipe Crvenog krsta do svog odlaska, a nova bolnica otvorena je 11. decembra 1887. U Podgorici je otvorena bolnica februara 1890. u zgradi turske vojne bolnice, koja je bila 1879., prilikom oslobođenja odnosno ulaska crnogorske vojske, pretvorena u osnovnu školu. Rijeka dobija ljekara 1880., Bar 1880., a ostala mjesta kasnije. Bilo je 1910. u crnogorskom sanitetu 17 ljekara, veterinara i apotekara, prema sedam ljekara i jedan apotekar 1881.

Na završetku mora se konstatovati da ima još neobjašnjenih pitanja ili nepotpunosti iz rada crnogorskog saniteta, ali mi se čini da je njih nemoguće rasčistiti i upotpuniti sve dok se ne otkrije i ne objelodani arhivska građa. Onom kome to pođe za rukom, ovaj moj rad biće koristan i znatno će mu olakšati posao, pa je to dovoljan razlog da se objavi.

Izvori, objašnjenja i literatura

¹ *Kujačić J.*, Prilozi istoriji zdravstvene kulture Crne Gore, Bgd, 1951, str. 75. —
² *Vale Mikele Tomić*, Glas Crnogorca (ubuduće: GC), 24. jula 1899, br. 31, str. 4. —
U nekrologu se hvali i njegovo povremeno pisanje u hrvatskoj štampi o značaju sloge naših naroda i kritikovanje neprijateljske propagande. — ³ Sedmogodišnji rad bolnice Danila I, Srpski arhiv, knj. 9, 1887, 198-255; GC., 23. avg. 1887, br. 34, str. 2-3, dio sadržaja. — ⁴ *P. V. Polisadov*, Ruski biografički slovar, 1906, II. izd. u Njujorku 1962, tom 14, str. 360; GC., 24. jun 1876, br. 28. — ⁵ *Gvozdenović A.*, Kratke putničke bilješke, Beograd, 1929, str. 74; V. A. Studicki, Ruski biogr. slovar, pom. izdanje, t. 19, 596-97. — ⁶ Bratsko milosrđe ili rad ruskog Crvenog krsta u Crnoj Gori (preštampano iz »Zastave«), N. Sad, 1879, str. 49. — Tražio sam i navodno djelo Vuka Vrčevića, ali uzalud, jer bi moralo biti u Biblioteci MS. da je izdato u Novom Sadu. Smatram da je njegovo pominjanje kod Drag. Posinkovića greška, koju je prihvatio zdravo za gotovo dr R. Jeremić: Bibliografija srpske zdravstvene književnosti, Bgd, 1947, str. 203. Usto, Vrčević nije imao šta da piše o tome kad je to učinio F. Radičević. — ⁷ *Miljanić Novak, Dr Petar Miljanić*, Srpski arhiv, Bgd, 1968, 96, br. 12, 1261-68, odg. urednik prof. dr Slobodan Đorđević. — ⁸ *Miljanić P.*, Kratki izvještaj

bolnice Danilo I, za 1886, GC., 1. mart 1887, br. 9, str. 2. — ⁹ Iz bolnice, GC., 6. april 1886, br. 14, str. 1. — ¹⁰ Članstvo, GC., 20. maj 1886, br. 20 str. 3. — ¹¹ Kustudić Đ., Tvrdoća crnogorske naravi, GC., 15. jul 1886, br. 28, s. 4. — ¹² Iz bolnice, GC., 19. avgust 1886, br. 33, str. 2. — ¹³ Iz bolnice, GC., 14. oktobar 1886, br. 41, str. 3. — ¹⁴ Iz bolnice, GC., 8. februar 1887, br. 6, str. 3. — ¹⁵ Glas Crnogorca, 1887, br. 18-21, 23, 25, 27 i 29. — ¹⁶ Operirani u bolnici, GC., 5. jul 1887, br. 27, str. 3; Šef saniteta, GC, 19. jul 1887, str. 2. — ¹⁷ Iz bolnice, GC., 6. septembar 1887, br. 36, str. 3; Đuro Čalović, GC, br. 37, str. 4; Četvrta međunarodna konferencija Crvenog krsta, GC, br. 41, str. 1-2, br. 43, 44, str. 2-3. — ¹⁸ Kovačević, pom. rad, GC, br. 1, 3. januar 1888, str. 2-3; Miljanić P., pom. rad, GC., br. 4, str. 2-3; Kobliška A., O mlijeku, GC, 1888, br. 11-14. — S. Matavulj, Bilješke jednog pisca, Beograd, 1923, str. 91-95. i druge. — ¹⁹ Dr Ferrije, GC, 15. maj 1888, br. 20; Medicinski kuriozum, GC., 5. jun 1888, br. 23, str. 4. 1889. — ²⁰ Glas Crnogorca, br. 31, 34, 37. — ²¹ Iz bolnice, GC, 12. novembra 1889, br. 46, str. 3. — ²² Influenca, GC, 1890, br. 4 i 7; Nove bolnice, GC, br. 8; Izveštaj cetinjskog dobrotvornog odbora Knjazu, GC, 1890, br. 9. i 16; Privremene bolnice, br. 17; Uređenje bolnica, GC, br. 28; Objašnjenje glavnih troškova, GC, br. 31, str. 3-4; Bolnica u Orjoi Luci, GC, br. 44 i 47. — ²³ Miljanić P., Pojava frusa (drobac, mrasa), GC, 25. februar 1890, br. 9; Influenca, br. 2, str. 2; Kovačević N., O koleri, 21. jul 1890, br. 30, str. 4. — ²⁴ Naredba Ministarstva unutrašnjih djela, GC, 1890, br. 28, str. 3, br. 29, str. 2; br. 32, str. 3. — ²⁵ Cerović M., Tušina, dopis, GC, 28. jul 1890, br. 31, str. 1-2. — ²⁶ Objava uprave bolnice, GC, 1891, br. 1, str. 4. — ²⁷ Tomić U., Savnik, dopis, GC., 19-1-1891, br. 4, str. 1-3. — Miljanić je besjedu održao na večernjoj zabavi u Zetskom domu 24-11-1890 (GC, 1890, br. 48). — ²⁸ Mladi doktor, GC., 27-4-1891, br. 18, str. 3; Pazite na malu djecu, GC, 4. maj 1891, br. 19, str. 3. — ²⁹ Kalemljenje djece, GC, 18-5-1891; br. 21, str. 3; I, Š., Ispod Glatke grede, GC, 31-8-1891, br. 36, str. 3; Navraćanje krasta, GC, br. 37, str. 4. — ³⁰ Tomanović L., Izlet na Ozovicu, GC, 8. jun 1891, br. 24, str. 2-3; Vodovod, GC, br. 3, str. 4; br. 38, str. 3 (odlikovanje projektanta inž. Sivića); Osvećenje ozovičke vode, GC, br. 42, str. 4. — ³¹ Odlikovani, GC, 1891, br. 40; Još jedan mladi doktor, GC, br. 48, str. 4. — ³² Književni oglas, GC, 30-11-1891, br. 49, str. 3, pa 1911, br. 16 i 28. — ³³ Iz čitaonice, GC, 14-12-1891, br. 51, str. 4; Stogodišnjica Sarajlijina, GC, br. 42, str. 3-4; Iz čitaonice, GC, 5, 12-1892, br. 49, str. 3. — ³⁴ Nagrada, GC, 4-1-1892, br. 1, str. 4; Iz bolnice, GC, br. 13; Za našeg delegata, GC, 4-4-1892, br. 14. — ³⁵ Peta međunarodna konferencija društva Crvenog krsta — izvještaj crnogorskog delegata dra P. Miljanića, maj 1892, br. 18 i 19. — ³⁶ Zakonske mjere protiv kolere, GC, 1-8-1892, br. 31 i 39. — ³⁷ Lalević B., Andrijevića, dopis, GC, 13-2-1893, br. 7, str. 3. — Dragičević R., Prilog istoriji saniteta GC., Istorijski zapisi, Cetinje, januar 1948, str. 57-9. — ³⁸ Za spomenik Gunduliću, GC, 1893, br. 7, str. 4; Spisak članova Srpske književne zadruge, Gl. C., br. 9, str. 2-3; Četiristogodišnjica Obodske štamparije, GC, br. 9, str. 3. — ³⁹ Polja, dopis, GC, 24. april 1893, br. 19, str. 2-3. — ⁴⁰ Glas Crnogorca, maj 1893, br. 18, 19. — ⁴¹ Odlikovani, GC, br. 26, str. 4; Balkanska carica na ruskom jeziku, GC, br. 27; Iz našeg saniteta, GC., jul 1893, br. 32, str. 4. — ⁴² Iz saniteta, GC., br. 42, str. 4; Odlikovanja, GC., br. 50 i 51; Naša Zemljodjelska škola, GC, br. 49, str. 4. — ⁴³ Odlikovanje, GC, 1894, br. 3; Dr Miljanić P., Kako živi naš narod, GC, 1894, br. 5, str. 2-3. — ⁴⁴ Iz saniteta, GC, br. 17, str. 4; Javna blagodarnost uprave bolnice, GC, br. 18, a blagodarnosti ljekarima u br. 11, 19, 29, 30, 38, 40, 43, 53, 54, str. 4. — ⁴⁵ Glas Crnogorca, br. 38 i 39. U br. 37, str. 4, objavljena je vijest o Miljanićevom odlasku na ovaj kongres. — VIII. međunarodni higijenski i demografski kongres, Zastava, N. Sad, god. XXIX, 26. avgust 1894, br. 132, str. 3. — Piše o otvaranju kongresa i da Srbiju zastupa dr Milan Jovanović-Batut a Crnu Goru dr Miljanić. — ⁴⁶ Vojvoda Peko Pavlović, GC, 1894, br. 24; Visoka posjeta, GC, 23. mart 1896, br. 12. — ⁴⁷ Dr Kleant Teodorides, GC, br. 39, str. 4; Dr Đorđe Filipović, GC, br. 40, str. 1; Luj Paster, br. 40 i 42. — ⁴⁸ N. Gr. (N. Kovačević) Bajo Bracanović, GC, br. 47, 1895. — Kao student, N. Kovačević je bio dopisnik novosadskog lista *Branik*, a ostali njegovi naknadno nađeni članci su: *Plodovi kulture*, GC, 1891, br. 27-30; *Uvoda*, pripovijetka, u nastavcima u listu *Napredak*, Njujork, 1892; *Pozorište* Gl. C., 7. maj 1894, br. 19, str. 3 (ocjena drame Carev laz od Radoja Roganovića i njenog izvodenja na cetinjskoj pozornici); *Serbia i Serbi* N. Ovejanago, GC, 9. maj 1898, br. 19, str. 3 (književna ocjena); *Besjeda* na proslavi pedesetogodišnjice rođenja knjaza Nikole, GC, br. 40, 28-9-1891, str. 3; *Rade Đokov Kovačević*, GC., 9-11-1896, br. 46 (biografija istaknutog junaka); *Česi na Cetinju*, GC, 8-5-1899 (reportaža); *Vladimir M. Jovanović*, GC., 21-8-1899, br. 35, str. 3 (nekrolog pjesniku); *Živko Šibajlija*, GC, 28-8-1899, br. 36, str. 3 (biografija junaka); *Drago*

Obrenov Kovačević, GC, 11-12-1899, br. 51, str. 3 (biografija junaka i komandanta); — Naknadno otkriveni prevodi: Ustanak u Hercegovini, južnoj Bosni i Dalmaciji 1881-82, s njemačkog, Cetinje, 1909, str. 267; Ratni običaji na kopnu, s njemačkog, Cetinje, 1909, str. 95; F. Reding-Biberg, Suvorov kroz Švajcarsku 1799, s ruskog, Cetinje, 1909, str. 120; M. A. Rosijski, Ratno-istorijski primjeri, s ruskog, Cetinje, 1909, str. 256. — Pored biografskih podataka u ovom i mom drugom radu o njemu, evo još ovo: Petar Novičin je, po završetku cetinjske gimnazije, bio pitomac ruske vojne škole i kao takvog zatekao ga je rat i revolucija, u kojoj je bio na strani boljševika, a kasnije bio oficir Crvene armije do zloglasnih čistki 1937., kad mu se gubi svaki trag. Drugi sin Mihailo bio je profesor ruskog jezika i književnosti, živio je u Jugoslaviji do smrti u Beogradu. Kći Vjera umrla je u podmaklim godinama kao udovica, a kći Olga, udovica crnogorskog političara Ljubomira Bakića, još je živa. Novičin brat Jovan bio je ruski činovnik u konsulatima u Izmirni (Smirni) i Solunu, a činio je usluge našim ljudima, pečalbarima. — ⁴⁹ Odlikovanja, GC, 1896, br. 2; Iz bolnice, 6 april 1896, br. 14; R. A. Bošković, Kolašin, dopis, br. 16, str. 1; Odbor za proslavu, br. 23, str. 3; Jovan Bracanović, br. 23. — ⁵⁰ Visokoučenom gosp. prof. Zaharinu, GC, 20. jul 1896, br. 30; Danilovgrad, dopis, GC., 1897, br. 5, str. 2. — ⁵¹ Uprava bolnice Danila I, br. 37; Nj. S. Knj. Olga Danilova, GC, 14-9-1896, br. 38. — ⁵² Poziv za pomoć — odbor, GC., br. 46; Prilozi za postradale, GC, br. 48; Odlikovani, GC, br. 51, str. 3; Nikola Kruška, br. 49 (zahvala dr S. Ognjenoviću). — ⁵³ Kolašin, dopis, GC, 11-1-1897, br. 2, str. 6; Drugi slučaj differita, br. 5. — ⁵⁴ Javna blagodarnost Đura Kneževića iz Zete, GC., br. 7, str. 4; Javna blagodarnost Vidaka Pejovića, br. 8, str. 4. — ⁵⁵ Nenadni veliki gubitak, GC., 13-9-1897, br. 37, str. 4; N. Gr (N. Kovačević), Dr Petar Miljanić, načelnik Crnogorskog saniteta, isto, str. 3. — Isailo T. Tomić, Dr Petar Miljanić, Naše doba, N. Sad, 24. sept. (6. okt.) 1897, str. 2. — ⁵⁶ Matavulj S., pom. djelo, str. 90 i druge. — ⁵⁷ Naimenovanje, GC, 13-12-1897, br. 50; Lične vijesti, GC, 21-2-1898, br. 8. — U decembru 1897. imenovan je i dr Đorđe Marić za cetinjskog gradskog fizikusa, što navodi na zaključak da je Miljanić obavljao i tu funkciju do svoje smrti. — ⁵⁸ Novi članovi ruske misije u Pljevljima, GC, 9. jul 1915, br. 34, str. 2; Krsto Topalović, 1. septembar 1915, br. 42, str. 2 i br. 44, gdje se dr V. Marković tituliše kao ruski pukovnik. — Malo koji broj Gl. C. za 1915. da nema podataka iz rada saniteta. — ⁵⁹ Braičić R., Operacije Zetskog odreda Crnogorske vojske oko Skadra 1912/13, Zapisi, Cetinje, mart 1932, knj. X, sv. 3, str. 176. — Braičić je kao crnogorski oficir učestvovao, a koristio je i dokumentaciju. — ⁶⁰ Pisma iz Crne Gore, Srbobran, Zagreb, list Srpske samostalne stranke, 1912, br. 214, 218, 221, 223, 233, 257, odg. urednik Gojko Stojanović.

О РАБОТЕ ЧЕРНОГОРСКОЙ САНИТАРИИ

Новак МИЛЯНИЧ

В ИЮНЕ 1875 ГОДА СТАЛА СЛУЖИТЬ СВОЕМУ НАЗНАЧЕНИЮ БОЛНИЦА имени князя Данилы в Цетинье, которая всё ещё существует. С прибытия в неё др Петра Милянич (1852—1897), специалиста по юридическим наукам и врача, в 1883 году вплоть до его смерти 1897 г., эта больница являлась научной базой медицинских работ. В ней специализировались некоторые врачи. Милянич и К. Теодоридес опубликовали большое число специальных и научных работ на основе опыта и исследований, приобретенных на практике. Кроме них специальные работы опубликовали др Новица Ковачевич, др Митар Радудлович, др Георгий Кустудич, др Иван Куянич и др Антоний Коблишка, ветеринар. Милянич изучал медицинские науки в Москве 1875—1880.